

בין מדינת עלייה לחברת הגירה

משה ליסק, עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ט, עמ' 585

ספרו החדש של משה ליסק הוא אוסף מחקרים שנתפרסמו במשך למעלה מדור, משנת 1975 עד 2001. במרכז של אסופה זו עומד לדעתי המתח בין המושגים מדינת עלייה וחברת הגירה, וההבדל ביניהם הוא ההבדל שבין האידאולוגיה הציונית המכוונת של מדינת ישראל לבין המציאות החברתית המתממשת בחברה הישראלית.

על פי התפיסה הציונית מדינת ישראל היא ישות מדינית-לאומית המממשת את שיבת העם היהודי לארצו על ידי העלייה אליה. המושג עלייה, מעבר למשמעותו הרוחנית, הדתית וגם הרגשית עבור חלק מן השבים לארץ, יש לו משמעות היסטורית לכל מי שעלו – שינוי מעמדם בחברה הכללית ממיעוט לאומי בכל מקום לרוב במקום מסוים, בארץ-ישראל. במשמעות היסטורית זו נכרכו אתוסים של קיבוץ גלויות, מיוזג תרבויות וביטול פערים עדתיים וכלכליים מופרזים, וביטויה הרשמי המובהק הוא חוק השבות. המושג חברת מהגרים הוא היפוכו של המושג מדינת עלייה. במקום האתוס הקולקטיבי שולט בו המניע האישי; במקום התביעה למיוזג גלויות באה השאיפה לחיזוק הזהות העדתית; והאידאולוגיה של כור היתוך תרבותי התחלפה במציאות הרב תרבותית, הנשענת על אידאולוגיה חברתית-חתרנית. שני מושגים סותרים אלה, שהאחד מכוון מבחינה אידאית והאחר ספונטני וטבעי, השפיעו ועודם

משפיעים על עיצוב דמותה של החברה היהודית במדינת ישראל, כפי שמוכח במחקריו היסודיים והבהירים של ליסק.

הספר מורכב משישה מדורים הנובעים זה מזה בתהליך ההתפתחות ההיסטורית והשינויים החברתיים שנוצרו מתוכה.

בשער הראשון נדון היישוב היהודי בתקופת המנדט כמערכת פוליטית, חברתית ותרבותית אוטונומית. בשער זה מודגש בצדק הממד האידאולוגי במערכת הפוליטית והחברתית ביישוב, במיוחד כאשר המדובר בתנועת העבודה, שהייתה הכוח החברתי והפוליטי המוביל ביישוב היהודי מאמצע שנות העשרים של המאה העשרים ועד הקמת המדינה בסוף שנות הארבעים. ליסק בוחן בשער זה את 'תפקידה של האידאולוגיה בתהליך בניוי החברה היהודית בארץ-ישראל', ועומד 'על המקום המרכזי שתפסה הכרה אידאולוגית הן כמניע להגירה לארץ-ישראל ולהשתלבות בתנועות פוליטיות והן כדגם שהשפיע על דימויי הסדר החברתי הרצוי' (עמ' 38). קביעה זו מחזקת את הטענה שהעליתי לעיל בדבר מהותו וכוחו של המושג עלייה כאידאל לאומי וחברתי.

בשלושת השערים הבאים באסופה: 'קולטים ועולים, שנות ה-50 וה-90', 'עדתיות והבעיה העדתית' ו'הממד הפוליטי', ליסק מנתח את תהליך היווצרותה ואת מהותה של חברת המהגרים במדינת ישראל מאז הקמתה ועד ימינו אלה.

לשינוי ממדינת עלייה לחברת הגירה קשור הדיון בשער החמישי ביחסים בין חברה לצבא, וזאת במבט היסטורי המתמקד במעבר מן הפלמ"ח והפלמ"חיות בתקופת טרום-המדינה אל האתוס הביטחוני, ואל ניגודו – המיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית. ליסק מדגיש בהקשר זה את ההבדל שבין האתוס הערכי למיתוס האידאולוגי ובעל הכוונות הפוליטיות להציג את ישראל כחברה מיליטריסטית.

המשיחית אשר אחזה את הציונות הדתית אחרי מלחמת ששת הימים, ושאף גברה אחרי פינוי היישובים היהודיים ברצועת עזה. הקשר שלִיסק מוצא בין שתי תופעות אלה, האחת חילונית מודרנית והאחרת דתית מסורתית, הוא בתסכול העמוק בגלל אי היכולת לממש שאיפות אוטופיות במלואן במציאות. אולם יש להעיר כי השוואה זו, שהיא נכונה כשלעצמה, מתעלמת לחלוטין מן ההבדל בין שתי הגישות האוטופיות: הגישה האוטופית הרדיקלית מבקשת לכפות את רצונה על המציאות, ואילו זו הראליסטית האוטופית לפי הגדרתי, ידעה ויודעת להתאים את עצמה אל המציאות המשתנה מתוך פשרה מתמדת עמה, כדי להשיג את אשר ניתן להשיג במישור ההיסטורי, ולא המטפיזי הדתי או הלאומי. כל זה נוסף על ההבדל העקרוני בהתנהגות הפוליטית של נושאי שני מיני האוטופיות: נאמני האוטופיה הראליסטית של תנועת העבודה, ובמיוחד חברי הארגונים השמאליים החלוציים בתוכה, סרים למשמעת המוסדות הלאומיים למרות קשיים אידאולוגיים ואפילו נפשיים, ואילו חסידיו האוטופיה הדתית הלאומנית במדינת ישראל מורדים מבחינה אידאולוגית ורוחנית במוסדות המדינה. נראה לי כי ההבחנה בין שני סוגי האוטופיות עשויה לסייע לא מעט להבנת ההשפעה של האידאולוגיה באופנים שונים על המציאות בעבר ובהווה, כפי שלִיסק מציע.

סוגיה אחרת שלִיסק מוצא לנכון להעמידה במבחן הרלוונטיות בראייה רטרוספקטיבית היא העלייה והקליטה של העולים, בעיקר מארצות האסלאם, בשנות החמישים. מוקד ענייני לא בתהליך קליטת העלייה הזאת, שהיו בו לדעתו הישגים גדולים וגם כישלונות רבים, אשר אינם מרפים מן החברה הישראלית עד היום הזה, אלא בשאלת כור ההיתוך כאידאל חברתי ותרבותי של הציונות. בעניין זה הגיע למסקנה, שאין לחלוק

בשער השישי, 'על הסוציולוגיה בת-זמננו', שעניינו הפולמוס בין הסוציולוגים המכנים עצמם 'ביקורתיים' לבין אלה המוגדרים בפיהם כ'ממסדיים', ליסק מעיין בהעמקה בתהליכים החברתיים שתוארו בפרקים הקודמים ומביע דעה נחרצת במחלוקת הנדונה, שגם היסטוריונים, ובהם כותב דברים אלה, מעורבים בה. ליסק שולל את האידאולוגיזציה המכוונת של המחקר הסוציולוגי וההיסטורי, המביאה ל'זלזול בשאיפה להגיע למידה סבירה של אובייקטיביות', ומעודדת את הכוונה 'להציב כל אחד מן החוקרים תחת דגל ספציפי זה או אחר – "ציונות", "אנטי-ציונות" או "א-ציונות"', וכתוצאה מכך 'נמצא כי האפשרות לשיח בין עמיתים למחקר נפגעת באופן חמור' (עמ' 493). יתרה מזו, ליסק יוצא בתקיפות ובחריפות הראויות להערכה נגד 'הפרספקטיבה הפוסט-קולוניאלית המזרחית' של החוקרים ה'ביקורתיים', שכן לדעתו 'ההגדרה העצמית של הוגי פרספקטיבה זאת, לא רק קובעת את זהותם הם אלא גם מתייגת את כל אלה שאינם עם אסכולה זו', המוגדרים כנראה כבעלי הכרה אשכנזית (מערבית) קולוניאלית. תיוג דוגמטי אידאולוגי זה הגיע לשיאו במושג המטעה יהודים-ערבים, שנולד בקרב הקבוצה השולית של חוקרים ואינטלקטואלים אלה (עמ' 511).

מהו אפוא השיח שלִיסק דוגל בו? דומני שאפשר לגלותו בפרק הסיכום של הספר, שבו הוא מנסה לבדוק את הרלוונטיות של מסקנות מחקריו להווה ואפילו לעתיד. בעיון בדברים מתוך זהירות וצניעות שרק חוקר חשוב יכול להרשות לעצמו, ליסק מגיע למספר תובנות שיש בהן תוספת בהכללה ובהעמקה על מחקריו שהתפרסמו בעבר.

סוגיה אחת שלִיסק בוחן היא הקשר בין הדחפים האידאיים האוטופיים למיניהם בשמאל ובימין בתקופת היישוב לבין ההתלהבות

ילדים יתומים
מאירופה במחנה
המעפילים בעתלית,
יולי 1944
(צילום: זולטן קלוגר)

הישראלית ובשירות הממשלתי, במיוחד בצבא, והתקדמו במישור הכלכלי – וכך נעו משולי החברה לכיוון מרכז. תהליך זה בא לידי ביטוי חיובי בהתקרבות החברתית בין העדות השונות. מן הצד האחר הוא מצביע על הסכנה שבהעמקת השסע התרבותי בין המגזר הדתי למגזר החופשי בתחום החינוך ובראיית החיים היומיומיים. בעניין זה הגיע כבר לפני עשור למסקנה כי 'ניתן לומר שהחברה הישראלית הגיעה לרמה סבירה של שליטה ובקרה על השסע העדתי, אולם בד בבד 'קשה לאבחן רמת שליטה דומה לגבי שסעים אחרים, כגון השסע בין דתיים לחילונים' (עמ' 503).

בקשר לכך ליסק מצוין בהערה רבת משמעות את הסכנה הטמונה ברדיקליזציה הלאומית הדתית המתרחשת בחוגים שבעבר השתייכו לצינונות הדתית. לדעתו באורה פרדוקסלי מאחורי גבם של כל החוששים מהתגברות המגמות הפוסט-ציוניות 'פורחים כוחות טרום-ציוניים, שמנהלים – לעתים

עליה, כי האידיאל המקורי של כור ההיתוך לא הושג במלואו בזמנו, וברור האחרון הוא נסוג מפני המגמות הרב תרבותיות והמכוונות שהתעוררו בקרב עולים מארצות המזרח, ושהובאו על ידי עולים מחבר העמים הסובייטי.

יש לציין כי ליסק אינו רואה באי ההצלחה המוחלטת של כור ההיתוך מאז הקמת המדינה והעלייה הגדולה ועד ימינו אלה כישלון. אמנם לפני עשר שנים הוא פרסם מונוגרפיה בנושא זה בשם 'העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך' (ירושלים תשנ"ט). אולם ספק אם כותרת נחרצת זו, שנעדר ממנה סימן שאלה, אכן מבטאת את דעתו הכוללת בעניין באשר לשנות החמישים, על אחת כמה וכמה במבט לאחור, מנקודת התצפית שבהווה, על תהליכי עיצוב החברה הישראלית. מעמדת התצפית כיום הוא מצביע על שני תהליכים מנוגדים. מצד אחד העלייה הגדולה של שנות החמישים וזו של שנות התשעים מרוסיה הסובייטית השתלבו בפוליטיקה

היהודי המסורתי של המדינה, יהודים מזרחים ויוצאי רוסיה תובעים תיקון הפערים הכלכליים בחברה, ואזרחים ערבים נאבקים על שינוי הגדרתה הלאומית של המדינה. אמנם מתחים רעיוניים וחברתיים כאלה ואחרים כיוצא בהם היו קיימים בחברה היהודית הלאומית בארץ-ישראל מאז ראשיתה, לפני כ־130 שנה, אולם הם החריפו דווקא בתקופת המדינה.

באופן פרדוקסלי דווקא האידאל של העלייה מחריף את המתחים החברתיים והרעיוניים במדינת היהודים. תופעות חברתיות בעלות אופי אוניוורסלי האופייניות לחברות מהגרים, כמו בארצות-הברית, אוסטרליה וקנדה, נתפסות כבלתי נורמליות במדינת עלייה ואפילו כנוגדות את האתוס שלה. זאת כאמור על אף הישגיה הגדולים של מדינת ישראל בשילובם של העולים-המהגרים בתחומים מרכזיים – כגון בפוליטיקה, בצבא ולא מעט בכלכלה – וחרף העובדה שהחברה הישראלית מצויה במצב חירום לאומי מתמיד ביחסיה עם סביבתה הערבית המוסלמית.

במבט לאחור על התהליך ההיסטורי שעברה החברה היהודית בארץ-ישראל ועל אף ההכרה שבעיותיה לא ייפתרו במהרה, יש תקווה שהיא תמשיך להתמודד עמן בהצלחה יחסית כפי שהיה בעבר, ושגם בעתיד סוציולוגים והיסטוריונים המקפידים בגישתם האקדמית יעסקו בה בדרכו וברוחו של משה ליסק.

באופן ישיר ובוטה ולעתים באורח סמוי – מאבק במודרנה, יהיה פירושו של מושג זה אשר יהיה' (עמ' 505). ובאשר לכור ההיתוך הציוני – הרי הם מתכוונים להרסו מן היסוד.

ראוי להעיר כי במבט היסטורי רטרוספקטיבי נראה שרעיון כור ההיתוך הצליח יחסית אף שהאידאל העליון שלו לא הוגשם. הקמת המדינה על מוסדותיה הדמוקרטיים, השלטת השפה העברית בכל תחומי החיים – מן השווקים ועד המוסדות האקדמיים – המיסוד הצבאי והקשר בינו לבין המגזר האזרחי, שליסק רואה בו בצדק מחסום לתופעת המיליטריזם החברתי – כל אלה הם בגדר מסגרת מינימום של כור ההיתוך. כדי להעריך נכונה הישג זה יש להשוותו למצב בתקופת טרום-המדינה ולחברה היישובית, שהייתה מפולגת במובן הרעיוני, הפוליטי והחברתי.

לאחר קריאת המחקרים באסופה חשובה זו ועיון חוזר ונשנה בפרק הסיכום המעמיק, איני יכול להשתחרר מן המחשבה הפרדוקסלית אשר אחזה בי, שבעיותיה של מדינת ישראל מקורן לא בכישלונות אלא דווקא בהישגים – בהקמת מדינה באזור שמאז מלחמת העולם הראשונה לא פסקו בו הזעזועים המדיניים, ובקיום משטר דמוקרטי בחברת מהגרים חסרי מסורת דמוקרטית. דווקא הישגים אלה עוררו בחוגים שונים תחושות קשות: ליברלים חוששים לגורלה של הדמוקרטיה הישראלית, דתיים קנאים חוששים לאופייה